

Vývoj společenského pojetí péče jako plnohodnotné práce na pozadí programů Center pro rodinu

Marie Ujezdská

Vážení přítomní,

děkuji organizátorkám a organizátorům konference za příležitost hovořit o žádoucí podpoře péče ze strany rodinné politiky. Vycházím ze současného vývoje diskuse pod zorným úhlem zkušeností z programů Center pro rodinu sdružených v Asociaci center pro rodinu, k níž patří i moje pracoviště Národní centrum pro rodinu.

Na úvod vysvětlení, proč právě otázka uznání a podpory péče je pro práci Center pro rodinu tak důležitá. Pokud bychom se ohlédli do nedávné, dvacetileté, historie, mohli bychom konstatovat, že Centra pro rodinu chápou stále intenzivněji potřebu podpory významu poskytované péče ze strany rodiny i společnosti. Z úzkého, i když nikoli bezvýznamného okruhu činností, kterým byly a jsou přípravy na partnerský život v manželství a nabídky pro společně trávený čas během víkendů či dovolených rodin nebo nabídky setkávání rodičů, se vyvinuly programy na podporu rodiny ve všech fázích jejího vývoje. Předmětem těchto programů, často označovaných jako služby pro rodiny, je podpora fungujících rodin při poskytování péče dětem. Programy jsou zaměřeny na podporu autonomie rodiny při výkonu její socializační funkce s ohledem na konkrétní situaci rodiny. Patří sem tedy i programy pro neúplné rodiny nebo programy pro rodiny v tíživých životních situacích.

Vedle programů na kompenzaci nepříznivé sociální situace jsou nabízeny hlavně programy, jejichž cílem je rozvíjet a prohlubovat rodičovské kompetence a podporovat sebedůvěru rodiny.

Na příkladu dvou největších Center pro rodinu – Centra pro rodinu a sociální péči o.s. v Ostravě a Centra pro rodinu a sociální péči v Brně se pokusím nastínit šíři nabídky obou zmíněných okruhů činnosti:

- podpory partnerského vztahu rodičů zacílené na manželství a
- podpory socializační funkce rodiny.

V této souvislosti je na místě zmínit význam podpory partnerského života rodičů ve vztahu k socializační funkci rodiny. Vycházíme z chápání rodiny jako univerzálního socializačního činitele, díky němuž se jedinec stává osobností. Právě prohlubování schopnosti rodičů předávat sociální hodnoty – vztah ke konkrétním lidem i společnosti, optimalizovat způsoby vzájemné komunikace, schopnosti být čitelní v neverbálním projevu, způsoby uvažování, řešení situací a v neposlední řadě vytvářet u dítěte schopnost pro získávání pracovních návyků, neboli vytváření vzorů, s nimiž se dítě a mladý člověk identifikuje. I na vztahu rodičů závisí, do jaké míry bude dítě samo schopno partnerské vztahy navazovat a jaký význam budou mít v jeho vlastním hodnotovém systému¹.

¹ srov. např. Šulová, L., Raný psychický vývoj dítěte, Univerzita Karlova, Karolinum, Praha 2005

Pokud se vrátíme k demonstrativním **příkladům** ze zmíněných Center pro rodinu (nejde tedy ani o úplný výčet nabídky těchto center ani o přehlížení podobných nabídek dalších center), setkáváme se s nabídkou podpory rodičů a jejich vztahového života v ostravských projektech:

- manželská setkání,
- manželská abeceda (páry do 5 let společného života v manželství),
- poradenství a mediace,
- škola osobního života a škola partnerství, které na partnerské vztahy připravují

a v brněnských projektech na podporu socializační funkce rodiny, která zahrnuje i problematiku péče v rodině, v projektech:

- rodičovské vzdělávání (pokud pomineme oblíbené přípravy na porod), kam patří:
 - vzdělávací program efektivního rodičovství i
 - kurzy nabízející tematická setkávání rodičů dětí podle zaměření na určitý věk nebo na nabídku náplně práce s dětmi,
- akreditované vzdělávací kurzy pro:
 - lektory kurzů efektivního rodičovství,
 - cvičitele rodičů s dětmi nebo
 - pracovníky s ohroženou mládeží
- programy pro neúplné rodiny,
- sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi se specifickými potřebami, např. i hyperaktivními dětmi

Ze zorného úhlu zdrojů, z nichž jsou uvedené programy financovány, hovoříme o službách pro fungující rodinu a o sociálních službách. Je ovšem žádoucí, aby i sociální služby pro rodiny nepočítaly jen s kompenzací potřeb jednotlivých členů rodiny s cílem jejich sociálního začleňování nebo s cílem prevence sociálního vyloučení v důsledku nepříznivé sociální situace, ale aby pracovaly s rodinou jako celkem a podporovaly její zdravý rozvoj se všemi radostmi i starostmi, ovšem s respektem ke specifickým, která s sebou přináší například výchova handicapovaného dítěte. Po řadu let jsou tyto cíle systematicky naplňovány a rozvíjeny v projektu Výzva ostravského Centra pro rodinu.

Smyslem uvedeného výčtu bylo ukázat, jaký význam pro život rodiny přisuzují Centra pro rodinu péči jako významnému prostředku při naplňování výchovné a socializační funkce rodiny. Je potom logické, že pozorně sledují probíhající diskurz o společenském uznání významu péče a o související podobě a rozsahu uznání poskytovatelů této péče – rodičům. Finanční podporu těchto programů, realizovaných rozmanitými prarodinnými organizacemi, chápeme jako projev této podpory. Cílem úsilí prarodinných organizací zůstává uznání rovnocennosti významu práce pro rodinu a práce profesní.

Naplňování tohoto úkolu přísluší na společenské rovině aktérům rodinné politiky, přičemž míra naplňování tohoto úkolu závisí na výsledku celospolečenské diskuse, zejména na konsenzu politiky rodinné, politiky zaměstnanosti a politiky genderové.

V následující části mého příspěvku se zaměřím na základní body stávající diskuse a na zdůvodnění, které by mohlo vést k uznání péče jako plnohodnotné aktivity ve srovnání s profesní prací, včetně možných důsledků z takového uznání plynoucích.

1. nástin existujících diskriminačních tendencí vznikajících na základě výkonu péče a opatření na jejich odstranění

a. opatření na odstranění nerovného postavení muže a ženy v rodině

Nerovné postavení muže a ženy v rodině je způsobené **nedobrovolně vymezenou náplní** rolí v rodině. Důvodů pro tuto situaci je celá řada:

- vysoký fond odpracované doby mužů i žen způsobený přesčasovou prací (šetření ukazují, že muži často sami nejsou spokojeni s časem, který mají k dispozici pro svoji rodinu) a nedostatkem zkrácených úvazků nejen pro matky malých dětí,
- nechť mužů zapojit se do výchovné péče o děti i péči o rodinu z důvodu nedostatečné prestiže této činnosti či jako výsledek rozhodnutí ženy².

Navrhovaná opatření se v podstatě prolínají s opatřeními, která mají napomáhat zapojení pečujících rodičů, většinou matek na trhu práce, proto bych se jim ráda věnovala v následujícím odstavci

b. opatření umožňující nahradit péči, která je považována za překážku žádoucí míry zapojení na trhu práce

Současná stárnoucí Evropa se stále ještě neúspěšně vyrovnává s demografickou změnou projevující se nízkou porodností a prodlužujícím se lidským věkem a následným nedostatkem pracovníků, který ohrožuje konkurenceschopnost Evropy. Díky oslabování mezigenerační solidarity bude ve stárnoucí Evropě klesat i kvalita života. Tento problém, pokud se nestane výzvou k pozitivnímu řešení, se v blízké budoucnosti stane překážkou k naplňování cílů EU: zajistit udržitelný rozvoj, zaměstnanost a sociální soudržnost³.

Je proto žádoucí podporovat realizaci rodinných přání (nejde jen o pronatalitní opatření, ale o opatření umožňující rodinný život ve všech jeho fázích):

- podporou prorodinného klimatu – odmítáním stereotypních, znevýhodňujících přístupů zaměstnavatelů vůči pečujícím rodičům,

² srov. např. Nešporová, O., harmonizace rodiny a zaměstnání, Rodiny s otci na rodičovské dovolené, VÚPSV Praha, 2005

³ srov. např. Sdělení Komise Radě, Evropskému parlamentu, Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru a Výboru regionů, KOM(2006) 92 z 1. 3. 2006 nebo Sdělení komise: Demografická budoucnost Evropy – učiňme z problému výhodu, KOM(2006) 571 z 12. 10. 2006 nebo Zelená kniha Komise „Nová mezigenerační solidarita jako odpověď na demografické změny“ KOM(2005) 525 z 3. 11. 2005 a KOM(2005) 94 z 16. 3. 2005

- podpora pečujících rodičů opatřeními na udržení jejich zaměstnatelnosti,
- ekonomickými nástroji:
 1. zvýhodňováním zaměstnavatelů při přijímání žen vracejících se z rodičovské dovolené,
 2. výší rodičovského příspěvku zohledňujícího ocenění výkonu péče,
 3. systémem daní, který by umožňoval realizaci svobodné volby,
 4. rodinný život respektující fond odpracované doby, pozitivní flexibilita pracovních úvazků a flexibilita,
 5. zohlednění péče v systému důchodového pojištění atd.

a podporovat opatření pro harmonizaci rodiny a zaměstnání. Výčty těchto opatření jsou jistě dobře známé. Ráda bych jen připomněla nezastupitelnou úlohu politiky zaměstnanosti i politiky rodinné a důležitost jejich vzájemné spolupráce na dosahování obou legitimních cílů: žádoucí zaměstnanosti a udržitelného rozvoje společnosti, který není myslitelný bez realizace rodinných přání.

Vytvářená opatření mají umožňovat „pečovat i pracovat“⁴. V této souvislosti bývá negativně posuzován pokles žen na trhu práce v době intenzivní rodičovské fáze⁵ a naopak zvýšená aktivita otců na trhu práce. V zájmu naplňování jednoho ze základních principů rodinné politiky – principu svobodné volby – je potřeba, aby se věnovala stejná energie opatřením pro zavádění otcovské dovolené, zkrácených a flexibilních úvazků, nabídky péče o děti nerodičovskou osobou, jako např. snižování fondu odpracované doby, který staví Českou republiku na čelná místa v Evropě a uvádí do nesouladu často uváděná srovnání o zaměstnanosti žen ve Francii a Skandinávii, která nezmiňují, že Češky pracují o 7–8 hodin týdně více, než by pracovaly ve jmenovaných zemích.

2. náměty pro uznání péče jako plnohodnotné aktivity ve srovnání s profesní prací včetně možných důsledků z takového uznání plynoucích.

Snahy o zabránění diskriminace z důvodu péče bychom rádi rozšířili o další rozměr, bez něhož se, podle našeho názoru, nelze dobrat k uspokojivému výsledku pro všechny zúčastněné aktéry.

Jde o postoj, který se dívá na péči nejen ve spojení s možnou diskriminací či ve spojitosti s řadou úkolů vedoucích k jejímu optimálnímu zajištění, ale jako na činnost napomáhající osobnostnímu růstu jejího poskytovatele stejně tak, jako práce profesní. Považovala bych za úspěch, kdyby se diskuse na toto téma dokázala oprostít od v jistém slova smyslu stereotypních obav z další diskriminace žen, k níž by v případě uznání rovnocennosti práce profesní a poskytování bezúplatné péče neboli práce pro rodinu eventuelně

⁴ srov. např. Křížková, A., Vohlídalová, M., Rodiče na trhu práce mezi prací a péčí, Sociologický časopis, 2009, ročník 45, číslo 1, s. 31–55.

⁵ srov. dokumenty Evropské komise 2008.

mohlo dojít. Víme přece, že k diskriminaci dochází i na trhu práce, např. mnohde v zaměstnávání žen v supermarketech⁶ nebo při uplatňování negativní flexibility pracovních režimů atd. Bez respektu k možnosti, že poskytování péče je v konkrétním případě příležitostí k osobnostnímu růstu, by jinak vytvářelo předpoklady pro další typ diskriminace, protože by docházelo (a dochází) k apriornímu nepodloženému znevažování existujících dovedností a zpochybňování zaměstnatelnosti u zájemkyň o zapojení na trhu práce.

Výzkumy profesorky Hakim, zpracované do známé preferenční teorie, nejsou ojedinělé. Byly potvrzeny i v našich podmínkách týmem z FSS MU – Ladislavem Rabušicem a Beatrice Eleny Chromkové ve studii Teorie založené na lidských preferencích jako možný příspěvek k vysvětlení současného reprodukčního chování. Uvedené výzkumy potvrzují existenci tří typů žen, matek malých dětí, které dávají přednost výlučně rodině (13 %), 73 % žen je někde mezi těmito mantinely a 12 % – někdy je tato skupina hodnocena jen 3 % – dává přednost kariéře před rodinou.

I když jsou tyto výzkumy někdy zpochybňovány poukazem na existenci tlaků, které zkruslují svobodné rozhodnutí ženy, je užitečné uvážit, že ani deklarovaná potřeba nástupu do zaměstnání není prosta tlaků. Například výzkum v kraji Vysočina prokázal, že 3 z deseti matek dětí mladších tří let chce odejít do zaměstnání v finančních důvodů. Jedním z významných tlaků, výzkumem těžko prokazatelným, a přece praxí doložitelným, je skutečnost, že mateřství není veřejností považováno za dostatečnou pracovní náplň, jak o tom svědčí i nedávná událost, která se stala jedné matce šesti dětí, které jsou ve věku mezi 18 a 7 lety. Na úřadu práce byla dotázána následovně: „Neberete ‚rodičák‘, nejste registrována na ÚP, tak co tedy vlastně jste? Vy vlastně nejste nic.“ Co byste na jejím místě řekli Vy?

Vymezení pojmu péče, o jehož uznání se jedná: pokud použijeme rozlišení mezi „care for“ a „care about“ neboli rozlišení mezi fyzickým, pracovním rozměrem péče a jeho emocionálně etickým rozměrem, který zahrnuje city, blízkost, odpovědnost, dojdeme v případě péče o rodinu k tomu, že jde o rozlišení prací, které jsou jakousi neosobní aktivitou, a prací, které jsou projevem a důkazem našeho vztahu ke členům rodiny, kde nelze hovořit jen o citové aktivitě, ale mnohem častěji i o jejím rozumovém a volním rozměru. V tomto směru není takováto péče přenositelná, protože obsahuje osobnostní a morální dimenzi. Jinak řečeno mateřství a otcovství nelze charakterizovat jen jako směs nároků a z nich vyplývajících aktivit, které sice mají velkou hodnotu, ale jsou zaměřeny pouze na výkon služeb během více či méně krátkodobého působení při výchově dětí. Tento přístup by potom logicky navozoval otázku, nakolik je potřebné, aby tyto služby byly vykonávány samotnou matkou či otcem nebo zda a v jakém rozsahu je přínosné je objednat u profesionálních poskytovatelů, pečovatелů, jejichž výkon je již zcela uznávanou aktivitou na trhu práce.

Bylo by diskriminační upírat pečujícím rodičům zcela legitimní osobní zájem na vytváření výše zmíněného výchovně-vztahového pole, které dává jejich činnosti smysl a které vytváří optimální podmínky pro rozvoj

⁶ srov. Tomášek, M., Pokladní v zahraničních řetězcích; Nedobrovolná časová flexibilita a rozvoj, sekundárního pracovního trhu.

mladého člověka. Jak víme, výchova není jen jednou z variant prožívání soukromého života, ale jedním ze zdrojů prosperity společnosti, řečeno slovy Garyho Beckera, jedná se o tvorbu lidského kapitálu, tedy výchovou formovaného mladého člověka.

Uznání péče jako rovnocenné práce k práci profesní a související možné důsledky

Uznání péče jako rovnocenné práce k práci profesní v žádném případě neznamená vnucovat jednotné životní recepty rodičovské péče. Naopak může přispívat ke společenskému klimatu, v němž by byla možná realizace již zmiňovaného principu svobodné volby. Například:

- Pokud bychom použili zmíněný princip na diskutovanou otázku po vhodnosti okamžiku přechodu od výlučné rodičovské péče na péči nerodičovskou osobou a míru jejího využití, potom bychom se nemohli ptát pouze: „Nakolik a na jak dlouho je potřebná rodičovská péče a nakolik může tuto péči nahradit předškolní zařízení?“, ale i „Nakolik potřebuji já být se svými dětmi, abych mohl/a prohloubit svoji identitu?“
- V této souvislosti lze považovat současný zákaz ptát se na rodinné poměry žadatele o zaměstnání ve snaze uplatňovat antidiskriminační princip za neopodstatněný, protože tato právní úprava vytváří dojem, jakoby rodina byla handicapem pro úspěšný výkon zaměstnání.
- Rovněž jednostranná snaha o zkracování rodičovské dovolené bez nabídky alternativních řešení může být chápána jako nepochopení významu mateřství a otcovství.

Pro ilustraci připomínám naši zkušenost šestileté práce se vzdělávacím programem pro ženy na udržení a posílení zaměstnatelnosti, kterým prošlo v současné době více než 800 žen v celé republice. Ukázalo se, že úspěšný návrat na trh práce nezávisí ani tak na délce intenzivní péče o děti či jiné závislé členy rodiny, ale na schopnosti vnímat péči jako prostředek k rozvoji vlastní osobnosti a na ochotě o tento rozvoj osobnosti pečovat dříve či později i v profesní oblasti. Ukazuje se, že další vzdělávání žen na rodičovské dovolené je účinné a návrat do zaměstnání úspěšný tehdy, když se žena může opřít o svoje zdravé sebevědomí. Zdravé sebevědomí je v podstatné míře závislé na tom, zda si žena uvědomuje a dokáže prezentovat péči o rodinu prohloubené psychosociální dovednosti, neboli soft skills, v této oblasti nazývané rovněž rodinné kompetence.

V této souvislosti je velmi povzbudivý požadavek vyslovený ve Stanovisku Výboru pro práva žen a rovnost pohlaví k návrhu souhrnného rozpočtu Evropské unie ze 3. září t.r., kde je Evropská komise mimo jiné vyzývána k tomu, aby

- „podporovala a monitorovala osvědčené postupy zaváděné členskými státy v souvislosti s pečovateli a informovala o těchto osvědčených postupech všechny členské státy, čímž ukáže, že

pečovatelé hrají v oblasti mezigenerační solidarity klíčovou roli, a aby povzbuzovala členské státy k uplatňování strategie týkající se pečovatelů; (17)

- aby v rozpočtu vyčlenila finanční prostředky na studie zabývající se vytvořením opatření, která by umožnila zviditelnit hodnotu tzv. „neviditelné práce“ v oblasti mezigenerační solidarity a přínos této práce k HDP Evropské unie; (20)
- aby vyčlenila finanční prostředky na konkrétní iniciativy, které by jednotlivci vydaly osvědčení o tom, že při vykonávání úkolů spojených s výchovou, péčí o závislé osoby a řízením domácnosti získal určité dovednosti, jež by mohly být zohledněny při jeho návratu na trh práce; připomíná, že podle nejlepších zkušeností, které získaly členské státy s vyvažováním pracovní nabídky a poptávky, je hodnocení sociálních kompetencí („soft skills“) klíčové při celkovém hodnocení dovedností jedince. (21)“

Lze si jen přát, aby si byly národní státy Evropské unie vědomy toho, že rodinná politika je zcela v jejich kompetenci, a vyjadřovaly svůj zájem o výkon péče v rámci rodiny, při zachování sociálních jistot jednotlivce. Pokud by došlo k přehlížení tohoto momentu, dával by stát na srozuměnou, že se jedinec může bez rodiny obejít. Ze strany státu by takové chování bylo krátkozraké. Je empiricky doložitelné, že stát bez stabilní rodiny bude více bojovat s chudobou a dalšími sociálně-patologickými jevy i s neutěšenou demografickou situací.

Nová zpráva o vývoji rodiny,⁷ vydaná jako výroční zpráva bruselského Institute for Family Policies, uvádí, že za současného stavu, kdy jsou dvě ze tří partnerství bezdětná, milion Evropanů se rozvede za rok, počet obyvatel starších 65 let překročil 6,5 milionů a je vyšší než počet čtrnáctiletých mladistvých, je požadována strategie proti tzv. demografické zimě v Evropě. Strategie má spočívat ve větším nasazení pro rodinu charakterizovaném jako boj proti individualismu a chronické osamocení a povzbuzováním k vytváření prostoru setkávání mezi lidmi.

Jsem přesvědčená, že za dané situace jsou koncepty i programy vedoucí k uznání významu péče jako vyjádření vztahů mezi lidmi jedním z nejdůležitějších řešení, která se nabízejí.

Děkuji vám za pozornost.

⁷ srov. http://www.ipfe.org/Report_evolution_on_the_family_in_Europe_2009.pdf